

NİGAR MƏMMƏDOVA
ADU
nigar_mammadova_1996@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMALARIN MORFOLOJİ ASSIMILYASIYASI

Açar sözlər: *alınma söz, assimilyasiya, qrammatika, morfologiya, leksika.*

Key words: *borrowing, assimilation, grammar, morphology, lexis.*

Ключевые слова: *заимствование, ассимиляция, , грамматика, морфология, лексика.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rus dili və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən əcnəbi sözlər böyük rola malikdir.

Dilimizə keçən rus sözlərinin tarixi XIX əsrin birinci yarısından başlanmışdır. Bu isə Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar olmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq Rusiya və Azərbaycan arasında ictimai, siyasi, mədəni və s. əlaqələr inkişaf etmiş, istər rus, istərsə də Azərbaycan xalqının qabaqcıl fikirli adamları bir-birilərinin mədəniyyətinə və dilinə qarşılıqlı surətdə hörmət etmişlər.

Azərbaycan xalqının qabaqcıl fikirli adamlarından olan A. Bakıxanov, M. F. Axundov, Q. B. Zakir, H. B. Zərdabi, S. Ə. Şirvani, C. Məmmədquluzadə və başqaları rus mədəniyyətinə və dilinə böyük qiymət vermişlər.

XVIII əsrdən başlayaraq və bütün XIX əsr dövründə Rusiya cəmiyyəti yalnız incəsənət və təhsil sahəsində deyil, həm də moda sahəsində güclü Fransız təsirini yaşayırdı: moda reallıqları rus zadəganlarının həyat və mədəniyyətinə daxil olur, danışıq mövzularına çevrilirdi. Gallomania bir çox fransız alınmalarının ortaya çıxmasının səbəblərindən biri idi. Bu alınmaların kütləvi surətdə işlədilməsi yuxarı təbəqədən olan rus əhalinin danışıq və yazı üslubuna güclü təsir etmiş və zaman keçdikcə bu sözlər lüğətlərdə yerləşdirilmişdir.

Azərbaycanın Rusiyaya inteqrasiyası nəticəsində Avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsilə bizim də dilimizə keçməyə başlamışdır. Görkəmli mütəfəkkirlərimiz öz əsərlərində alınma sözlərdən tez-tez istifadə edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən sovet dövründə rus dilindən Azərbaycan dilinə söz keçməsi prosesi daha da yüksək vüsət almışdır. Bunu şərtləndirən amillərdən biri də əhalinin iki dildə danışmağa başlaması idi. Bizim ölkə şəraitində öz ictimai funksiyasına görə dünya dillərindən biri olan rus dili millətlərarası ünsiyyət dilinə çevrilmişdir "[4. стр. 17].

Azərbaycan dilinə gətirdiyi yeni terminlərin ilk dəfə onun özü tərəfindən işlədildiyini başa düşən M. F. Axundov zərurət yarandıqca onların izahını verməyə çalışmışdır. Belə sözləri ya mətn daxilində, ya kitabın səhifələrinin axırında izah etmiş, bəzən həmin sözlərin hansı dildən keçdiyini belə göstərmişdir. Bunların içərisində sırf avropa mənşəli sözlərə də rast gəlmək olur: *patriot, progres, sivilizasiya, filosof, konstitusiya* və s.

Patriote (fr.) – az: patriot: “Patriot ibarətdir o kimsədən ki, vətən təsübü üçün və millətinin məhəbbəti üçün can və malına müzaiqə etməyə və öz vətəninin və millətinin mənfəəti və azadiyyəti üçün sai və cəfakeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə biruz edər” [1.s.143-146].

Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən sözlər yeni dil mühitində mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini qismən itirir və yeni dilin qrammatik, orfoqrafik və fonetik qanunauyğunluqları əsasında assimilyasiya edilir.

Başqa dillərdən dilimizə keçən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin çox hissəsi öz tərkib gücünü yeni mühitdə itirməyə başlamış və dilimizə sadə söz kimi daxil olmuşdur. Başqa dillərdən keçmiş düzəltmə yaxud mürəkkəb sözləri o zaman düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər hesab etmək olar ki, bu sözlərin tərkibində iştirak edən leksik vahidlər bu dildə də leksik vahidlər kimi işlənmiş olsun. Rus dilindən dilimizə keçmiş sözlərin çoxu mənşə etibarilə yunan, latın, ingilis, fransız, alman, italyan və s. dillərə mənsubdur. Başqa dillərdən dilimizə keçmiş sözlər içərisində elə sözlərə təsadüf etmək olar ki, vaxtilə bu sözlər bu dildən o biri dilə keçmiş, sonra həmin dilin fonetik qanunları əsasında dəyişməklə yenidən bu dilə qayıtmışdır.

N. Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı” adlı əsərində rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən alınmaların dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilməsini bir daha qeyd edir və bu alınmaları tərkibinə görə qruplara bölür:

1. Sadə alınmalar
2. Düzəltmə alınmalar
3. Mürəkkəb alınmalar.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən alınmaların bir qismi *sadə sözlərdir*. Bunların içərisində həm inqilabdan əvvəlki dövrə, həm də sovet inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edən alınmalara rast gəlinir. İnqilabdan sonra əmələ gələn alınmalar, əsasən yeni ictimai quruluşa aid olan sosial anlayışları əhatə edirdi. Müəllif sadə alınmaları semantik cəhətdən aşağıdakı qruplara bölür:

a) İctimai-siyasi mənalı sözlər – bu sözlərə nümunə olaraq *amnistiya* ‘*amnistie*’, *kosmopolit* ‘*cosmopolite*’, *anarxiya* ‘*anarchie*’, ajan ‘*agent*’, *avanqard* ‘*avantgard*’, *turist* ‘*touriste*’, *adres* ‘*adresse*’, *afişa* ‘*affiche*’ və s. göstərmək olar. Bu cür sözlər ədəbi dilin leksik tərkibini əks etdirən lüğətlərə də daxil edilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu tipli sözlər ədəbi

dilin ayrı-ayrı üslublarında işlənərək vahid anlayış ifadə etməklə yanaşı, məna, məzmun cəhətdən tam şəkildə anlaşılıqlı olması ilə də diqqəti cəlb edir.

b) Məişətlə bağlı olanlar - *radio* `radio`, *tablo* `tableau`, *talon* `talon`, *terras* `terrasse`, *telefon* `téléphone`, *büfet* `buffet`, *serviz* `service`, *lampa* `lampe`, *piano* `piano`, *ideal* `idéa`, *maqnitofon* `magnétophone`, *qarnitur* `garniture` və s.

c) Elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olanlar - Elmi-texniki inqilablar dövrü kimi səciyyələndirilən müasir dövrümüzdə bu sahənin rolu və əhəmiyyəti tükənməzdir. Lakin dilin lüğət tərkibinə daxil olan belə terminlərdən bir çoxu məhdud dairədə, bilavasitə aid olduğu sahədə işləndiyi üçün ümumxalq səciyyəsi daşıya bilmir. Belə alınmalara misal olaraq *abstrakt* `abstrait`, *induksiya* `induction`, *injener* `ingénieur`, *karbon* `carbone`, *kobalt* `cobalt`, *izolyasiya* `isolation`, *plazma* `plasma`, *aorta* `aorta`, *leykosit* `leucocyte`, *vena* `veine`, *aysberq* `iceberg`, *eroziya* `érosion`, *korroziya* `corrosion`, *diagnoz* `diagnose`, *immunitet* `immunité`, *bronxit* `bronchite`, *kapot* `capot`, *diabet* `diabète`.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə kök etibarilə alınma olan çoxlu *düzəltmə sözlər* daxil olmuşdur. Bunların bir qismi alınma sözlər bazası əsasında Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkildələri ilə əmələ gəlmişsə, bir qismi rus və ərəb-fars mənşəli şəkildələrlə düzələn sözlərdir.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinə rus dilindən, habelə ərəb-fars dillərindən bir sıra sözlər və bu sözlərlə birlikdə bəzi sözdüzəldici şəkildələr də daxil olmuşdur. Belə sözdüzəldici şəkildələrin müəyyən qismi Azərbaycan dili söz yaradıcılığı prosesində təsirsiz qalır, bir qismi isə Azərbaycan dilində bu dilin qanunlarına uyğun şəkildə yenidən formalaşır. Bununla da alınma sözlər əsasında söz yaradıcılığı prosesinin özünəməxsus cəhətləri meydana çıxır.

Fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən düzəltmə sözlərə *kartonçu* `cartonnier`, *kartonaj* `cartonnage`, *kolorist* `coloriste`, *komissarlıq* `commissariat`, *kommunist* `communiste`, *kommunizm* `communisme`, *konservləşdirmə* `conservation` və s. sözləri misal göstərmək olar [2. s. 279-291].

İctimai-sosial həyatda fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər içərisində xeyli sayda *mürəkkəb sözlər* də rast gəlmək olur. Fransız dilindən alınan mürəkkəb sözlər azərbaycan dilində ya tire və yaxud da bitişik yazılır: *abajur* `abat-jour`, *bal-maskarad* `bal-mascarad`, *beletaj* `bel étage`, *fotomontaj*, `photomontage`, *portmanat* `porte-monnaie`, *portsiqar* `portecigares`, *radioreportaj* `radio reportage` və ya *radio-reportage*, *sakvoyaj* `sac

voyage ou sac de voyage`, *sosial-imperializm` social-impérialisme`*, *tet-a-tet`tête-à-tête`* və s.

Fransız mənşəli sözlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri vasitəsilə yeni sözlər yaradılması.

Dilimizə yeni daxil olan söz zaman keçdikcə, bir tərəfdən, dilin lüğət tərkibinə daxil olub, ümumişlək söz səviyyəsində işlədilir, digər tərəfdən, yeni söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. A. Aslanov alınma sözlərin bu xüsusiyyətindən bəhs edərək, müvafiq misallar əsasında sovet dövründə onların söz yaradıcılığında oynadığı rolu və lüğət tərkibini zənginləşdirmə imkanlarını göstərməklə yanaşı statistikasını da vermişdir. Əgər 1928-ci ildə *radio* sözü ilə formalaşan on bir söz və birləşmə varda, 1940-cı ildə əlavə olaraq bu sözlə bağlı iyirmi yeni söz yaranmış və 1951-ci ildə onların miqdarı əlliyə çatmışdır [3.crp. 90]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Fransız dilindən alınma sözlər Azərbaycan dilində assimilyasiyaya uğrayaraq istifadə edilir. Onların Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmasında həm şəkilçilər, həm də morfemlər xüsusi rol oynayır.

Yeni söz yaradıcılığında -çı (-çi, -çu, -cü) ən çox məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçinin köməkliyi ilə sovet dövründə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə keçən xeyli yeni söz əmələ gəlmişdir. Bu dillər içərisində, əlbəttə ki, fransız dilindən keçən sözlər də mövcuddur: *abunəçi`aboné,e`*, *akkordeonçu`accordéoniste`*, *akvarelçi`aquarelliste`*, *bombaçı`bombardier`*, *bombardmançı`bombardier`*, *bufetçi`buffetier`*, *dekorçu`décorateur, -trice`*, *fraksiyaçı`fractionnel, -elle`* və s.

Alınma sözlərin Azərbaycan dilinə assimilyasiyası zamanı -lıq (-lik, -luq, -luk), -lı (-li, -lu, -lü), -çı+lıq (-çi+lik, -çu+luq, -cü+luk), -casına, -cəsinə, -ca, -cə, (-laş, -ləş; -lan, -lən; -lat, -lət), -ist və s. kimi şəkilçilərdən də istifadə olunmuşdur: *frakli`en frac`*, *şovinist`chauviniste`*, *vanilli`vanillée`*, *vazelinli`vaseline`*, *vitalist`vitaliste`* və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilinə fransız dilindən gəlmiş alınma sözləri əhatə edən təhlillər göstərir ki, bu alınmalar dilimizə keçərkən onun morfoloji qanunauyğunluqlarına assimilyasiya olunaraq lüğət tərkibinin artmasına təsir edir. Alınmaların dilimizə daha qədim dövrlərdən keçmə mərhələlərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, nə qədər ki, cəmiyyət inkişaf edir, ölkələr arasında əlaqələr möhkəmlənir, bir o qədər alınma sözlər bir dildən digər dilə keçərək bu dillərin leksik bazasını zənginləşdirəcək.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Maarif, 1971, s.143-146.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Seçilmiş əsərləri. II hissə, Elm və təhsil, Bakı 2013, s.279-291.
3. Асланов А. А. Обогащение словарного состава азербайджанского литературного языка в советский период, АКД, Баку, 1954, стр. 90.
4. Филин Ф.П. Современное общественное развитие и проблема двуязычия. – В кн.: Проблемы двуязычия, Москва., 1972, стр. 17.

Н.Мамедова

Морфологическая ассимиляция французских заимствований на азербайджанском языке

Резюме

Статья, под названием «Морфологическая ассимиляция французских заимствований в азербайджанском языке», посвящена использованию прошедших морфологическую ассимиляцию и перешедших из французского языка на Азербайджанский язык заимствованных слов, а также их роли в обогащении языкового содержания. В данной статье даётся классификация французских заимствованных слов в азербайджанском языке. Здесь также освещаются идеи известных учёных. Определяется важность французских заимствованных слов в азербайджанском языке. В статье также говорится, как посредством использования суффиксов простые, скорректированные и сложные заимствования подчиняясь законам Азербайджанского языка, используются в Азербайджанском языке.

Таким образом, анализ французских слов, происходящих из турецкого языка, показывает, что на эти поступления влияет усвоение их морфологических законов при одновременном увеличении словарного состава. Когда мы смотрим на этапы перехода с древнейших времен к нашему языку, оказывается, что по мере развития общества и так называемые слова переводятся друг от друга, обогащая лексическую базу из этих языков.

**Morphological assimilation of French borrowings in
Azerbaijani language**

Summary

This article, entitled "Morphological Assimilation of French borrowings in Azerbaijani", is about the role of the obtained from the French language words, which is processed through the morphological assimilation and used in Azerbaijani, as well as role of borrowings in the enrichment of language content of Azerbaijani. This article provides a classification of French borrowed words in the Azerbaijani language. It also highlights the ideas of famous scientists. The importance of borrowed words in Azerbaijani is determined. The article also states how subordinated to the laws of the Azerbaijani language by use of suffixes simple, corrected and complex borrowings are used in the Azerbaijani language.

Thus, the analysis of French words that come from the Azerbaijani language shows that these receipts are influenced by the assimilation of their morphological laws while increasing the vocabulary content. When we look at the stages of transition from the earliest times to our language, it turns out that as the society develops, relations between the countries are strengthened, and the so-called words are translated from one language to another, enriching the lexical base of these languages.

Rəyçi: Ülfət İbrahim

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent